

Anna Maciejewska

ORCID: 0000-0002-6447-9482

Uniwersytet Wrocławski

O elementach fantastyki w literaturze XVI i XVII wieku. Wizje niezwykłych krain, państw i miast

Słowa kluczowe: literatura dawna, utopia, fantastyka, science fiction, rozrywka, państwo

Keywords: old literature, utopia, fantasy, science fiction, entertainment, state

Przedmiotem niniejszego artykułu jest omówienie tych wymaganych miejsc, które zostały ukazane w wybranych dziełach literackich powstałych w XVI i XVII wieku. Wobec tego nie tylko przedstawię występujące w literaturze wizje niezwykłych krain, wysp, państw i miast, a zatem wybrane światy fantastyczne, ale również rozważę to, w jaki sposób definiuje się utopię jako koncepcję literacką. Ponadto ustalę, czy można zaklasyfikować do science fiction określone — wymienione przeze mnie w tym artykule — dawne pisma. Na wstępie pragnę jednak zauważyć, że elementy fantastyki¹ były obecne już w piśmiennictwie starożytnym. O słuszności tego faktu świadczy chociażby napisane przez Lukiana z Samosat w II wieku n.e. dzieło *Prawdziwa historia*, które opowiada o podróży w kosmos oraz o swoistej wojnie międzyplanetarnej². Kolejne wieki przynoszą fascynację tym, co obce, niebezpieczne, nadzwyczajne, a wręcz nierealne i nadmysłowe. Coraz częściej tematami przewodnimi utworów literackich

¹ Utopii nie należy utożsamiać z fantastyką naukową. Zarówno jeden, jak i drugi ze wskazanych gatunków wykazywał wprawdzie — w określonych stadiach rozwoju — tendencję do „przełamania praw świata”, jednak fantastyka naukowa, zdaniem Wojciecha Kajtocha, ukształtowała się na gruncie utopii lub antyutopii, która utraciła funkcję poznawczą. Zob. *idem, Wstęp do „Przenicowanego świata” Arkadija i Borisa Strugackich*, Kraków 1994, s. 26–27; A. Zgorzelski, *Fantastyka, utopia, science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*, Warszawa 1980, s. 28.

² D. Seed, *Science Fiction: A Very Short Introduction*, Oxford 2011, s. 2–3.

stawały się nie tylko walki toczone ze smokami i potworami, ale również niebezpieczne podróże. Bohaterowie tychże dzieł wyruszali zwłaszcza w wojaże do tajemniczych krain. Z pewnością na powstawanie literatury poruszającej wymienione wątki wpływ miały odkrycia nieznanymi dotąd lądów. Szczególnie w XVI oraz XVII wieku poszukiwano idealnych krain, wysp, państw czy miast, co miało swoje odzwierciedlenie w fabule powstałych ówczesnie utworów literackich. Należy do nich zaliczyć przede wszystkim *Utopię* Tomasza Morusa, *Miasto Słońca* Tomasza Campanelli, *Nową Atlantyde* Francisca Bacona, a także dzieła o podróży na Księżyc: *Somnium albo Astronomia lunarna* Johannesesa Keplera oraz *Tamten świat* Cyrana de Bergeraca. Muszę zaznaczyć, że te i inne dzieła omówię w niniejszym artykule, aby w szerokim zakresie przedstawić obecność elementów fantastyki w literaturze XVI i XVII wieku. Skupię się przede wszystkim na ukazaniu niezwykłych krain, państw i miast.

Motywy fantastyczne pojawiały się już w ustnej twórczości ludowej, a później także w utworach powstałych na podstawie baśni³. Ich popularność zdaniem Johana Huizingi wynikała z potrzeby ucieczki od codziennych problemów tego świata:

Skoro rzeczywistość ziemską jest tak beznadziejnie żałosna, a wyrzeczenie się świata tak przykre, tedy trzeba zabarwiać życie piękną złudą, trzeba uciekać w wymarzoną krainę świetlanych fantazji, przytłumić rzeczywistość urokiem ideału⁴.

Począwszy od epoki renesansu, zaczęto tworzyć dzieła literackie, w których opisywano idealne krainy, miasta i państwa. Były to utopie, czyli koncepcje nadsładowujące naturę ludzką, historię oraz prognozowany postęp techniki, a ponadto wiążące się zarówno z racjonalnymi, jak i moralnymi zasadami wizje lepszego uniwersum⁵. Należy zaznaczyć, że myśl utopijna, tworząc możliwe światy, wpływała na relatywizację świata istniejącego. Poza tym otwierała perspektywy dla rzeczywistych ulepszeń i zmian, także tych politycznych⁶.

Jeśli w dziełach literackich powstałych w XVI i XVII wieku pojawiają się motywy fantastyczne, to czy należy zaliczyć je do fantastyki? Anna Gemra w artykule *Po co fantastyka? Kilka uwag na marginesie lektur dawnych i współczesnych* wyjaśnia owo zagadnienie. Wskazuje, iż narodziny fantastyki przypadają na moment, w którym powstały dzieła przyjmujące ludyczność⁷ za swoją najważniejszą

³ H. Dubowik, *Fantastyka w literaturze polskiej: dzieje motywów fantastycznych w zarysie*, Bydgoszcz 1999, s. 29.

⁴ J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, przeł. T. Brzostowski, Warszawa 1961, s. 55.

⁵ *Utopie*, [hasło w:] *Encyklopedia filozofii*, red. T. Honderich, przeł. J. Łoziński, t. 2, Poznań 1995, s. 946.

⁶ *Ibidem*.

⁷ L u d o w o ś ć wiąże się ze słowem *ludus* oznaczającym rozrywkę, zabawę, widowisko czy też sztukę teatralną. Zob. M. Bolińska, *Właściwości ludyczne opowiadań i bajek terapeutycznych (na wybranych przykładach)*, „Napis” seria 14, 2008, s. 452.

funkcję⁸. Jednak głównym celem wymienionych przeze mnie utworów literackich, takich jak *Utopia* T. Morusa, *Miasto Słońca* T. Campanelli, *Nowa Atlantyda* F. Bacona, nie było słuzenie rozrywce. Ukazane w nich światy to utopie, a zatem miejsca (od grec. *topos*) dobre (*eutopia*) i dotąd nieistniejące (*outopia*)⁹. Przedstawiają one idealne społeczeństwa, które zresztą — lecz nie te same — opisywał także Platon w *Państwie* i *Prawach*¹⁰. Od czasu wydania przez Morusa dzieła *Utopia* twórcy literaccy zaczęli poruszać tenże motyw w swoich utworach. Nie tylko kreowali te krainy, wyspy bądź miasta, ale również ukazywali ich mieszkańców¹¹. Warto podkreślić, że zarówno literatura polityczna, jak i fantastycznonaukowa zawiera liczne opisy idealnego społeczeństwa¹². Owo stwierdzenie odzwierciedla chociażby *Tamten świat* (pierwodruk ukazał się w 1657 roku¹³, natomiast przekład polski tego utworu w 1956 roku) C. de Bergeraca¹⁴. Można zatem dostrzec pewne podobieństwa pomiędzy niektórymi dziełami literatury dawnej a fantastyką, zwłaszcza że gatunek ten stale podlega przekształceniom i ewolucji. Fantasy zrodziło się bowiem między innymi z baśni, z której w rezultacie wyzbyto się reguł moralnych, ale „za to wyposażono ją w immanentną konsekwencję przedmiotową”¹⁵. Fantastyka naukowa powstała natomiast na gruncie utopii lub antyutopii pozbawionej funkcji poznawczej, a w tym kształcie będącej tłem przygód bohaterów. Na ich losy zresztą „w nowym, rozrywkowym już gatunku zaczęto zwracać szczególną uwagę”¹⁶. Warto zaznaczyć, że historia literatury powszechnej obfitowała w utwory wykorzystujące w mniejszym lub większym zakresie dominantę ludyczną¹⁷.

Fantastyka uznawana jest zwykle za przeciwieństwo tego rodzaju beletrystyki, w której świat przedstawiony to odwzorowanie rzeczywistości¹⁸. Przed-

⁸ A. Gemra, *Po co fantastyka? Kilka uwag na marginesie lektur dawnych i współczesnych*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2016, nr 28, s. 140.

⁹ J. Szacki, *Spotkania z Utopią*, Warszawa 2000, s. 11–12.

¹⁰ A. Świętochowski, *Utopia w rozwoju historycznym*, Warszawa 1910, s. 10.

¹¹ U. Eco, *Historia krain i miejsc legendarnych*, przeł. T. Kwiecień, Poznań 2013, s. 307.

¹² *Ibidem*.

¹³ M.B. Campbell, *Wonder and Science: Imagining Worlds in Early Modern Europe*, Ithaca 2004, s. 154.

¹⁴ U. Eco, *op. cit.*, s. 307.

¹⁵ W. Kajtoch, *op. cit.*, s. 26–27.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Gdy w XIX wieku rozpowszechniła się umiejętność czytania oraz zwiększyła dostępność tekstu, odkryto literaturę czasu wolnego. Od tego momentu zaczęła ona pozyskiwać coraz większe grono czytelników, a wpływ na to miały zapotrzebowania kulturowe oraz reguły ekonomiczne rynku. Zob. B. Trocha, *Literatura popularna w perspektywie badawczej. Rozważania metodologiczne*, [w:] W. Kajtoch, J.Z. Lichański, B. Trocha, *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*, Wrocław 2015, s. 77.

¹⁸ Do podobnych wniosków doszedł Umberto Eco, który w pracy *Nauka i fantastyka* zaakcentował odmiennosć fantastycznych światów przedstawionych od realistycznych. Jego zdaniem cała literatura to przestrzeń fikcji. W świecie przedstawionym fantastyki jest ona jednak intensywniejsza w porównaniu z fikcją realistyczną. Z kolei według Stanisława Lema fantastyka naukowa ukazuje to, co niezbyt prawdopodobne, ale ziszczalne, gdyż „uempirycznia cuda” i pewnym stop-

wszystkim różni się od fikcji mimetycznej tym, iż występują w niej byty ponadnaturalne, a także obiekty i zjawiska, które zgodnie z prawami natury w świecie realnym nie mogłyby współistnieć. Trzeba zaznaczyć, że gatunek ten nie ogranicza również twórczej wyobraźni¹⁹. Polski termin „fantastyka naukowa” zawiera w sobie jednak pewne rozbieżności. Pierwszy człon tejże nazwy wskazuje bowiem na nierzeczywistość, zmyślenie literackiego świata przedstawionego wobec realnego²⁰, drugi natomiast wiąże się z doświadczeniami oraz badaniami naukowymi. Cechy te charakterystyczne są dla całej science fiction²¹. Według Ryszarda Handkego o zaliczeniu któregoś z utworów do tej odmiany literatury fantastycznej decydują następujące czynniki:

1. Lokalizacja akcji w miejscu, do którego dotarcie nie mieści się w granicach prawdopodobieństwa, przynajmniej w momencie powstania opowieści.
2. Umieszczenie przedstawionych zdarzeń w czasie, który z perspektywy narratora jest — jak normalnie w epice przeszłością, jednak dla rzeczywistego odbiorcy utworu stanowi przyszłość.
3. Pojawianie się przedmiotów i sytuacji, których nazwanie i określenie, poprzez wskazanie właściwości, ujawnia ich pochodzenie spoza domeny szeroko rozumianej rzeczywistości empirycznej²².

Handke zaznacza przy tym, że przewaga pierwszej cechy pojawia się w odmianie powieści fantastyczno-naukowej poruszającej temat podróży kosmicznych, drugiej — w powieści przyszłościowej. Trzecia z nich nie tylko występuje wraz z dwoma poprzednimi, ale bywa również tak, iż towarzyszy powieści o fantastycznym wynalazku, która pozbawiona jest przestrzenno-temporalnych niezwykłości²³. Z tezami R. Handkego nie zgadza się Piotr Krywak. Jego zdaniem pierwszy wyróżnik wiąże się tylko z niektórymi utworami fantastyczno-naukowymi, a zatem nie jest uniwersalny²⁴.

niu stara się imitować realny świat. Zob. T. Stepnowska, *Spory o istotę i granice światów przedstawionych fantastyki*, [w:] *Tekstowe światy fantastyki*, red. M.M. Leś, W. Łaszkiwicz, P. Stasiewicz, Białystok 2017, s. 14; S. Lem, *Ontologia porównawcza fantastyki*, [w:] *idem, Fantastyka i futurologia*, t. 1, Kraków 1973, s. 108.

¹⁹ P. Krywak, *Fantastyka Lema: droga do „Fiaska”*, Kraków 1994, s. 13.

²⁰ Maciej Wróblewski zauważa, iż zwykle ową odmianę literatury fantastycznej wiązano nie tylko z podróżami w przyszłość, ale także „z projektami światów jeszcze nieistniejących, chociaż możliwych do wykreowania z materii literackiej”. Natomiast zdaniem Very Graaf „nie może przestać istnieć widoczny związek między spekulacją science fiction a współczesnym naukowym obrazem świata”. Z tego też powodu dzieła czysto fantastyczne nie należą do wspomnianej odmiany literatury. Zob. M. Wróblewski, *Literatura i nauka. Wartości lektury fantastyki naukowej dla młodego czytelnika na przykładzie powieści Erazma Majewskiego*, „Literatura i Kultura Popularna” 14, 2008, s. 130; V. Graff, *Homo Futurus: analiza współczesnej science fiction*, przeł. Z. Fonferko, Warszawa 1975, s. 11.

²¹ P. Krywak, *op. cit.*, s. 14.

²² R. Handke, „Odruch warunkowy” Stanisława Lema, [w:] *Nowela, opowiadanie, gawęda*, red. K. Bartoszyński, M. Jasińska-Wojtkowska, S. Sawicki, Warszawa 1974, s. 308–309.

²³ *Ibidem*.

²⁴ P. Krywak, *op. cit.*, s. 17.

W niniejszym artykule przedstawię kilka dzieł literackich, które zawierają przynajmniej niektóre z wymienionych cech science fiction. Omawiając obecność elementów fantastyki w literaturze XVI wieku, nie sposób pominąć chociażby utworu *Utopia* T. Morusa. Dzieło to nawiązuje do dialogów platońskich o idealnym mieście-państwie, szczególnie do *Rzeczpospolitej* oraz dialogu *Kritias*. Ponadto ma ono kilka cech tożsamyh z baśnią oraz powieścią podróżniczo-fantastyczną²⁵, o czym świadczy między innymi ukazywanie państwa i społeczeństwa nieistniejącego, urojonego czy wręcz nadzwyczajnego²⁶. Nie ma jednak w owej utopii praktyk magicznych. Nie istnieją w niej także bohaterowie o siłach nadprzyrodzonych.

Trzeba również zaznaczyć, że utopia należy do jednych z „najstarszych zjawisk literackich, w których pojawiają się elementy fantastyczne w świecie fikcyjnym”²⁷. Dość często zalicza się ją wręcz do „gatunków fantastycznych”²⁸. Trudno ustalić, czy *Książeczka zaiste złota i niemniej pożyteczna jak przyjemna o najlepszym ustroju państwa i nieznaney dotąd wyspie Utopii* w zamierzeniu miała stanowić wizję świata doskonałego, a przy tym osiągalnego. Możliwe bowiem, że była projektem świata fikcyjnego, nieosiągalnego²⁹. Jak przekonuje Andrzej Dróżdź, utopie powstają z mitów. Początek procesu ich kształtowania się wyznacza negacja rzeczywistości, która doprowadza do rozbicia struktury świata³⁰.

W epoce renesansu zachodnioeuropejskie dzieła literackie zawierające elementy fantastyki miały przede wszystkim charakter utopijny lub baśniowy. *Utopia* Morusa i *Nowa Atlantyda* Bacona reprezentują pierwszy nurt, z kolei *Gargantua i Pantagruel* Rabelais’go — drugi. Ostatnie z wymienionych dzieł ma charakter baśniowy, albowiem traktuje o historii olbrzymów oraz o imaginacyjnych podróżach, lecz należy zaznaczyć, że utwór ten zawiera również cechy satyryczne i związany jest z „kulturą karnawału”³¹.

W dziele *Utopia* T. Morusa znamienne jest przekonanie, iż Rafał Hytlodeusz przebywał „w nieznanym kraju, Utopii, którego prawa i obyczaje mogłyby służyć jako przykład dla państw europejskich”³². Kraj ten — podobnie jak państwo Platona — stanowił wyobrażenie alternatywnej struktury organizacji społeczeństwa. Był zatem fikcją, a także czymś, co zostało stworzone za pomocą fantazji w trakcie poszukiwania innowacyjnych rozwiązań problemów istniejących w rzeczywistości³³.

²⁵ A. Krzewińska, *Początki utopii w literaturze staropolskiej*, Toruń 1994, s. 6.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ A. Zgorzelski, *op. cit.*, s. 43.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ A. Dróżdź, *Mity i utopie pedagogiczne*, Kraków 2000, s. 62–63.

³⁰ *Ibidem*, s. 68.

³¹ H. Dubowik, *op. cit.*, s. 53.

³² A. Zgorzelski, *op. cit.*, s. 25.

³³ F. Vieira, *The Concept of Utopia*, [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, red. G. Claeys, Cambridge 2010, s. 5.

Jednak nie tylko w wydanym w 1516 roku dziele literackim Morusa³⁴, ale również w innych renesansowych utworach poruszających motyw utopii ukazywano wymagowane geografie. Przedstawiony w nich idealny świat znajduje się zazwyczaj w odległych, nieodkrytych krajach oraz na nieznanymi wyspach³⁵. Dla przykładu można tu wymienić chociażby książkę *Miasto Słońca* T. Campanelli, w której zawarte są opisy niesamowitych odkryć i wynalazków, zwłaszcza rogów słuchowych umożliwiających słyszenie harmonii niebios³⁶.

Z pewnością elementy fantastyczne zawiera *Nowa Atlantyda* F. Bacona. W tymże dziele jeden z ojców Domu Salomona opowiada zarówno o celach wskazanego stowarzyszenia, jak i wyposażeniu czy sprzęcie służącym do wykonywania prac. Ponadto omawia on zakres obowiązków poszczególnych członków instytucji działającej w Bensalem, a także panujące zwyczaje i obrzędy. Opisuje też specjalne zbiorniki, w których uzyskiwano tak zwaną wodę rajska. Przygotowano ją w odpowiedni sposób, a jej spożywanie było nad wyraz zbawienne dla zdrowia i skuteczne „jako lek oraz środek do przedłużania życia”³⁷. W Domu Salomona przeprowadza się różne eksperymenty, w tym sztucznie wytwarza się zjawiska atmosferyczne: śnieg, grad, deszcz, grzmoty, pioruny i błyskawice. Deszcz pozyskiwany jest również z mieszaniny ciał innych niż woda. Za sprawą występujących zjawisk atmosferycznych samoistnie w powietrzu tworzą się kolejne odmiany owadów i innych stworzeń, jak chociażby much, szarańczy i żab³⁸. Wydaje się, że już same te eksperymenty są innowacyjne i wręcz niemożliwe do spełnienia, ale biorąc pod uwagę kontekst wiedzy naukowej, a także hipotez znanych czytelnikom pierwodruku utworu Bacona, można wysnuć zupełnie odmienny wniosek. Bardzo prawdopodobne, iż Dom Salomona miał być — według koncepcji autora *Nowej Atlantydy* — wzorem tego, w jaki sposób społeczeństwo naukowe powinno funkcjonować w przyszłości. Ogromna przewaga Bensalemitów nad Europejczykami w zakresie wiedzy przyrodniczej wskazuje zatem na potencjalną wyższość przyszłości nad teraźniejszością³⁹. Elementów nierzeczywistych w *Nowej Atlantydzie* Bacona jest jednak wiele. Aby jak najlepiej poznać budowę ludzkiego ciała, członkowie Domu Salomona badają zachowanie zwierząt przy życiu mimo utraty przez nie organów. Potrafią także pobudzić do życia niektóre martwe organizmy⁴⁰.

Bacon w *Nowej Atlantydzie* przedstawił przy tym szerszy obszar tematyczny myśli utopijnej, niż miało to miejsce w dziele Morusa czy Campanelli. Głównym

³⁴ J.C. Davis, *Thomas More's "Utopia": Sources, Legacy and Interpretation*, [w:] *The Cambridge Companion...*, s. 29.

³⁵ N. Pohl, *Utopianism after More: The Renaissance and Enlightenment*, [w:] *The Cambridge Companion...*, s. 52.

³⁶ T. Campanella, *Miasto Słońca*, przeł. L. i R. Brandwajnowie, Wrocław 1955, s. 84–85.

³⁷ F. Bacon, *Nowa Atlantyda*, przeł. i oprac. W. Kornatowski, Warszawa 1954, s. 115.

³⁸ *Ibidem*, s. 115–116.

³⁹ Ch. Houston, *The Renaissance Utopia: Dialogue, Travel and the Ideal Society*, New York 2016, s. 104.

⁴⁰ F. Bacon, *op. cit.*, s. 117.

celem stworzonej przez niego utopii nie było już utrzymanie społecznego ładu, co uważano zresztą za rzekomy fundament funkcjonowania państwa, lecz panowanie dobrobytu wśród obywateli⁴¹. Formalnie władza nad olbrzymią wyspą, która została ukazana w *Nowej Atlantydzie*, należała do króla i senatu, aczkolwiek w rzeczywistości pieczę nad nią sprawowali uczeni z elitarnego towarzystwa o nazwie Dom Salomona. W wyniku długotrwałych badań znaleźli oni sposób na całkowite zapanowanie nad przyrodą. Ponadto znakomicie rozwinęli technikę, która pozwoliła uczynić życie społeczeństwa wygodnym i przyjemnym. Bacon stworzył w swoim dziele niezwykły świat: „Atlantydzi zdobyli umiejętność stwarzania nowych gatunków, przywracania młodości, a zwłaszcza »powiększania przyjemności zmysłowych«”⁴². Z tego też powodu *Nowa Atlantyda* nazywana jest utopią technologiczną⁴³. Ukazane w niej wszelkie odkrycia i wynalazki to notabene rezultat systematycznie prowadzonych badań naukowych⁴⁴.

Nową Atlantyde można jednocześnie uznać za swoistą opowieść podróżniczą, podobnie zresztą jak *Utopię* Morusa czy *Miasto Słońca* Campanelli. Owo dzieło opisuje bowiem państwo, w którym rządy sprawują filozofowie oraz naukowcy. Należy zauważyć, że słuszność istnienia podobnej struktury władzy głosił już w starożytności Platon. Jednak u Bacona uczeni w mniejszym stopniu zajmują się sprawowaniem rządów, gdyż ich nadrzędnym celem jest prowadzenie badań. Z kolei pozyskiwanie informacji o dokonaniach naukowych reszty świata należy do zadań „kupców światła”, których co jakiś czas wysyłają w podróż mieszkańcy Atlantydy⁴⁵.

Bez wątplenia elementem wspólnym wszystkich trzech wymienionych dzieł — *Utopii* Morusa, *Miasta Słońca* Campanelli i *Nowej Atlantydy* Bacona — jest relacja z morskiej podróży, a zatem opowieść o tym, co przydarzyło się na morzu, zwłaszcza o napotkanych wyspach, miastach czy krainach. Warto aczkolwiek przy okazji przeanalizować również dzieła o podróży na Księżyc autorstwa takich twórców, jak J. Kepler czy C. de Bergerac⁴⁶.

Tamten Świat de Bergeraca wiąże się szczególnie z fantastycznością. Przejawia się ona w dwóch częściach tego utworu, opowiadających odpowiednio o państwach i cesarstwach Księżyca oraz Słońca. W pierwszej z nich główny bohater konstruuje maszynę, za pomocą której chciałby dotrzeć na Księżyc. Na początku

⁴¹ A. Drózd, *op. cit.*, s. 113–114.

⁴² *Ibidem*, s. 114.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ B. Gutowski, *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*, Warszawa 2006, s. 70.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 70–71.

⁴⁶ O ostatnim z wymienionych w następujący sposób wypowiedział się Waldemar Voisé: „I oto Cyrano de Bergerac, który prowadził życie barwne i urozmaicone — choć zupełnie odmienne od tego, jakiego obraz przekazał nam Edmund Rostand w swej sztuce z 1897 r. — napisał u schyłku swego burzliwego życia powieść fantastyczną, wydaną w 1655 r. już po jego śmierci; nosiła ona znamienity tytuł — *Tamten Świat*” — *idem*, *Cyrano de Bergerac. Między heliocentryzmem a darwinizmem*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 18, 1973, nr 3, s. 537.

jego starania, by spełnić marzenie, za każdym razem kończą się niepowodzeniem. W końcu mu się jednak udaje — bohater wzbija się w przestworza i mknie w kierunku owego ciała niebieskiego. Opisuje to słowami:

machina wysunęła mi się spod stóp, ujrzałem, jak spada na ziemię. [...] Rozglądając się za przyczyną cudu i dumając nad nią, postrzegłem, że jestem opuchnięty i że ciało moje lśni jeszcze od tłustego szpiku, którym namaściłem siniaki spowodowane upadkiem. Księżycyca akurat ubywało, znalazł się w kwadrze, kiedy zazwyczaj wysysa szpik zwierząt, wniosłem tedy, iż wypijał szpik, którym się nasmarowałem, chłonąc go tym mocniej, że przybliżałem się do księżycowego globu i że chmury bynajmniej nie osłabiały owej siły ssącej⁴⁷.

Okoliczności sprawiły, iż leciał do góry nogami, aż w końcu dotarł na miejsce:

Spadałem bardzo długo, tak przynajmniej sędzę, zamroczyło mnie bowiem, gdy na łeb na szyję leciał w otchłań; pamiętam tylko, że znalazł się pod drzewem, zaplątany pośród kilku dość grubych gałęzi, które obłamałem, spadając, i że z twarzy spływał mi sok rozgniecionego jabłka⁴⁸.

Po wylądowaniu na Księżycu spotkał — znanego ze Starego Testamentu — proroka Eliasza, który wyjaśnił mu, że znajdują się w ogrodzie Eden⁴⁹:

Ziemia ta jest Księżycem, który oglądacie z waszego Globu, a miejsce, gdzie stąpasz, to Raj, lecz Raj Ziemi, dokąd jak świat światem wpuszczono tylko sześć osób: Adama, Ewę, Enocha, mnie — czyli starego Eliasza, świętego Jana Ewangelistę i ciebie⁵⁰.

Okazało się zatem, iż bohater utworu upadł na Drzewo Życia rosnące w Raju Ziemi. Jego pobyt w tymże miejscu nie był jednak długi, gdyż został z niego wypędzony przez wspomnianego biblijnego proroka.

W *Państwach i cesarstwach Księżycyca*, czyli w pierwszej części dzieła *Tamten świat* C. de Bergeraca, przedstawione zostało też inne państwo omawianego ciała niebieskiego. Bohater utworu spotkał tam dziwne istoty, które początkowo uznał za zwierzęta. Po dokładnym przyjrzeniu się im stwierdził jednak, iż mają one ludzkie rozmiary, kształty i twarze. Zdawało mu się, że trafił do państwa satyrów, syren i faunów. Sam bohater utworu traktowany był w tymże miejscu jak zwierzątko cyrkowe, a to z tego powodu, że kuglarz, sprawujący nad nim pieczę, kazał mu skakać na lince, aby zabawiać widzów. Dodatkowo dość oryginalny w owym państwie był sposób odżywiania się — do zaspokojenia głodu wystarczył zapach jedzenia, który sprawiał, że bohater stawał się syty.

Państwa i cesarstwa Słońca opowiadają z kolei o ucieczce bohatera z więzienia w skrzyni wyposażonej w soczewki. Skupiały one przede wszystkim promienie Słońca, a zarazem tworzyły wir, dzięki któremu skrzynia mogła być pociągnięta ku temu ciału niebieskiemu⁵¹.

⁴⁷ C. de Bergerac, *Tamten świat*, przeł. J. Rogoziński, Warszawa 1956, s. 65.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 66.

⁴⁹ A. Roberts, *The History of Science Fiction*, London 2005, s. 48.

⁵⁰ C. de Bergerac, *op. cit.*, s. 70.

⁵¹ *Droga do science fiction*, t. 1. *Od Gilgamesza i Wellsa*, red. J. Gunn, Warszawa 1985, s. 133.

Przedostatni interesujący mnie tu utwór, czyli *Somnium albo Astronomia lunarna* J. Keplera, którego pierwodruk ukazał się w 1634 roku⁵² (pierwszy kompletny polski przekład natomiast w 2004 roku), zawiera elementy fantastyczne występujące wraz z przemieszaniem zabobonu i nauki. Jednak nawiązania do sił magicznych są tutaj zazwyczaj metaforyczne. Odnosi się to przede wszystkim do ukazywania demonów i czarów⁵³.

Kepler mógł być zdania, że podróż na Księżyc przy pomocy demona jest tylko odrobinę mniej prawdopodobna niż podróż przy użyciu innych środków, a za to może teologicznie bezpieczniejsza niż jakieś urządzenie fizyczne, które ktoś mógłby potraktować poważnie. Kiedy jednak bohater Keplera staje na Księżycu, znajduje takie warunki, jakie tam, zdaniem astronoma, rzeczywiście istnieją⁵⁴.

Zarówno siły nadprzyrodzone, jak i niezwykle wynalazki pojawiały się także w dziełach twórców literatury fantastycznej. Wiele takich koncepcji urzeczywistniło się w znacznie późniejszych innowacjach technicznych, aczkolwiek nie należy jednoznacznie wskazywać, że mogły stanowić inspirację dla przyszłych konstruktorów czy odkrywców⁵⁵. Zdarzenia opisane w dziele science fiction mogłyby się bowiem nigdy nie wydarzyć. Nawet jeśli dotychczas nie miały miejsca, to przypuszczalnie doszłyby do skutku, gdyby sytuacja potoczyła się inaczej⁵⁶. Odmiana literatury fantastycznej zwana science fiction prezentuje to, co wiąże się z nauką oraz z czymś niesamowitym. Cel owej twórczości „polega na przemyśleniu antropologicznych konsekwencji hipotez czy spekulacji naukowych oraz na stawianiu czytelnika wobec idei wielości możliwych wariantów”⁵⁷.

Szczególnie interesujące są fragmenty dzieła *Somnium albo Astronomia lunarna* Keplera, które wiążą się z nauką oraz zawierają opis mieszkańców Księżyca. Ów utwór literacki nie tylko zwraca uwagę na specyfikę astronomii, ale również zawiera w swej treści fikcję⁵⁸ fantastyczną. Choć jego świat przedstawiony jest wyobrażony, to jednak obejmuje spekulacje astronomiczne⁵⁹. Jak podkreślają Mark L. Brake i Neil Hook, sposób, w jaki zostały w *Somnium* ukazane zamieszka-

⁵² W. Poole, *Kepler's "Somnium" and Francis Godwin's "The Man in the Moone": Births of Science-Fiction 1593–1638*, [w:] *New Worlds Reflected: Travel and Utopia in the Early Modern Period*, red. Ch. Houston, Farnham 2013, s. 59.

⁵³ *Droga do science fiction...*, t. 1, s. 116.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ A. Gemra, *op. cit.*, s. 142.

⁵⁶ S.M. Bernardo, G.J. Murphy, *Ursula K. Le Guin: A Critical Companion*, Westport 2006, s. 14.

⁵⁷ K. Uniłowski, *Fantastyka i realizm*, [w:] *Literatura popularna*, t. 2. *Fantastyczne kreacje światów*, red. E. Bartos *et al.*, Katowice 2014, s. 21–22.

⁵⁸ Warto zaznaczyć, że fantastyka jest pewnym zabiegiem w zakresie fikcji. Nie należy jej zatem definiować jako „brak podobieństwa do rzeczywistości realnej”, bo oznaczałoby to, że jest tym samym co fikcja. Zob. A. Zgorzelski, *op. cit.*, s. 20.

⁵⁹ D. Swinford, *The Lunar Setting of Johannes Kepler's "Somnium"*, *Science Fiction's Missing Link*, [w:] *Classical Traditions in Science Fiction*, red. B.M. Rogers, B.E. Stevens, Oxford 2015, s. 34.

łe światy pozaziemskie, świadczy o tym, iż wspomniane dzieło literackie Keplera przejawia cechy właściwe science fiction⁶⁰. Natomiast zdaniem Briana W. Aldissa zaprezentowane w owym utworze opisy księżycowych mieszkańców stały się podwaliną do powstania — istniejącej do czasów obecnych — odmiany literatury fantastycznej⁶¹. Brian Stableford uważa wręcz, że przyszłość przedstawiona w *Somnium* jest nie tylko głównym załączkiem science fiction, ale także znaczącym podgatunkiem czy ewolucyjną fantazją⁶².

Kolejne wyobrażone, a przy tym niezwykle miejsce zostało ukazane w dziele *Gargantua i Pantagruel*. F. Rabelais opisał w tymże utworze krainę tytułowych olbrzymów, którą z początku określił mianem Utopii. Nazwę zapożyczył zatem z wydanej 16 lat wcześniej książki T. Morusa⁶³. Z jednej strony wydaje się, że krainę Gargantui i Pantagruela, a zatem Turenię, wykreowano na wzór Utopii, z drugiej — można zauważyć pomiędzy nimi wiele różnic. Na pewno elementem spajającym te wyobrażone miejsca jest niezwykłość. W dziele *Gargantua i Pantagruel* poszczególne zdarzenia i postaci przedstawiono jednak w sposób groteskowy, co wskazuje, iż Turenia jest tak naprawdę parodią Utopii. Do tego należy wspomnieć o odkrywaniu w gardzieli Pantagruela nowego świata przez Alkofrybasa:

I oto przyszło mi na myśl, że to jednak szczerza prawda, co powiadają, że połowa świata nie wie, jak żyje druga połowa. Nikt bowiem jeszcze nie opisał tego kraju, gdzie jest więcej niż dwadzieścia pięć zamieszkałych królestw, nie licząc miejsc pustynnych i szerokiej odnogi morskiej; napisałem też o tym wielkie dzieło zatytułowane *Historia Gardzielców*: tak ich nazwałem, ponieważ zamieszkują w gardzieli mego pana Pantagruela. Wreszcie zapragnąłem wrócić i przeszedłszy przez brodę, wskoczyłem mu na ramiona, stamtąd zaś zsunąłem się na ziemię i upadłem przed nim⁶⁴.

W świecie znajdującym się w gardzieli Pantagruela zdumiewające i absurdalne jest to, iż owa kraina nie różni się w sposób szczególny od naszej rzeczywistości. Człowiek sadzący kapustę prezentuje się tam jako rodzimy Europejczyk, a Alkofrybas (czyli sam autor dzieła) jako przybysz z innego uniwersum⁶⁵. Warto zaznaczyć również, że utwór literacki *Gargantua i Pantagruel* ma satyryczną wymowę. Ponadto tak jak fantastyka pełni funkcję ludyczną, lecz do jego nadrzędnych celów należy ukazanie — w humorystyczny sposób — niedoskonałej natury człowieka oraz krytykowanie i wyśmiewanie ludzkich wad.

⁶⁰ M.L. Brake, N. Hook, *Different Engines: How Science Drives Fiction and Fiction Drives Science*, New York 2008, s. 11.

⁶¹ B.W. Aldiss, *The Detached Retina: Aspects of SF and Fantasy*, Liverpool 1995, s. 151.

⁶² B. Stableford, *Science Fiction and Ecology*, [w:] *A Companion to Science Fiction*, red. D. Seed, Hoboken 2005, s. 129.

⁶³ E. Auerbach, *Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu*, przeł. Z. Żabicki, t. 1, Warszawa 1968, s. 441.

⁶⁴ F. Rabelais, *Gargantua i Pantagruel*, przeł. T. Boy-Żeleński, t. 1, Warszawa 1973, s. 287–288.

⁶⁵ E. Auerbach, *op. cit.*, s. 442.

Literackie światy możliwe przedstawione są w tekstach zarówno fantastycznych, jak i realistycznych, a ponadto istnieją w wyobraźni czytelnika⁶⁶. Przede wszystkim uwodzą go, do czego przyczynia się światotwórcza moc słowa. W dziełach literatury fantastycznej podszyta jest ona emocjami, nadzieją i lękami oraz „wahaniem między postawą utopijną a dystopijną, między traumą a doświadczeniem budującym”⁶⁷. Omówionych przeze mnie utworów literackich, takich jak *Utopia* T. Morusa, *Miasto Słońca* T. Campanelli, *Nowa Atlantyda* F. Bacona, nie powinno się jednak zaliczać do fantastyki. To samo dotyczy wymienionych w niniejszym artykule dzieł reszty twórców: J. Keplera, C. de Bergeraca, F. Rabelais’go. Mimo wszystko wskazana literatura z XVI i XVII wieku zawiera pewne elementy fantastyki, co można zauważyć już w opisie wykreowanych, a zarazem niezwykłych krain, państw oraz miast. Z pewnością owe dzieła literatury dawnej, ale i utwory science fiction, kreują światy alternatywne, aczkolwiek nie oznacza to, że nigdy nie dojdzie do ich urzeczywistnienia⁶⁸. Ich konsekwentne dążenie do poszerzenia uniwersum w wymiarze przestrzeni oraz oderwanie od konwencji mimetycznych, wiążących się z umieszczaniem zdarzeń akcji w prawdziwych granicach topograficznych i geograficznych naszej planety, sprawiło, iż owe dzieła literackie wykazują między sobą pewne podobieństwa⁶⁹.

Bibliografia

Literatura podmiotu

- Bacon F., *Nowa Atlantyda*, przeł. i oprac. W. Kornatowski, PAX, Warszawa 1954.
Bergerac C. de, *Tamten świat*, przeł. J. Rogoziński, PIW, Warszawa 1956.
Campanella T., *Miasto Słońca*, przeł. L. i R. Brandwajnowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1955.
Kepler J., *Sen, czyli Wydane pośmiertnie dzieło poświęcone astronomii księżycowej*, przeł. D. Sutkowska, J. Włodarczyk, Scholar, Warszawa 2004.
Morus T., *Utopia*, przeł. K. Abgarowicz, PAX, Warszawa 1954.
Rabelais F., *Gargantua i Pantagruel*, przeł. T. Boy-Żeleński, t. 1, PIW, Warszawa 1973.

Literatura przedmiotu

- Aldiss B.W., *The Detached Retina: Aspects of SF and Fantasy*, Liverpool University Press, Liverpool 1995.

⁶⁶ M.M. Leś, *Fantastycznonaukowe podróże w czasie. Między logiką a emocjami*, Białystok 2018, s. 73.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 151.

⁶⁸ A. Martuszevska, *Fantastyka w świetle teorii światów możliwych*, [w:] *Fantastyka, fantastyczność, fantazmaty*, red. A. Martuszevska, Gdańsk 1994, s. 73.

⁶⁹ A. Zgorzelski, *Wymiar przestrzeni jako ekwiwalent genologiczny w ewolucji science fiction*, [w:] *Fantastyka, fantastyczność, fantazmaty...*, s. 27.

- Auerbach E., *Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu*, przeł. Z. Żabicki, t. 1, PIW, Warszawa 1968.
- Bernardo S.M., Murphy G.J., *Ursula K. Le Guin: A Critical Companion*, Greenwood, Westport 2006.
- Bolińska M., *Właściwości ludyczne opowiadań i bajek terapeutycznych (na wybranych przykładach)*, „Napis” seria 14, 2008, s. 447–460.
- Brake M.L., Hook N., *Different Engines: How Science Drives Fiction and Fiction Drives Science*, Palgrave Macmillan, New York 2008.
- Campbell M.B., *Wonder and Science: Imagining Worlds in Early Modern Europe*, Cornell University Press, Ithaca 2004.
- Davis J.C., *Thomas More's "Utopia": Sources, Legacy and Interpretation*, [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, red. G. Claeys, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 28–50.
- Droga do science fiction*, t. 1. *Od Gilgamesza do Wellsa*, red. J. Gunn, Alfa, Warszawa 1985.
- Drózdź A., *Mity i utopie pedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Dubowik H., *Fantastyka w literaturze polskiej: dzieje motywów fantastycznych w zarysie*, Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, Bydgoszcz 1999.
- Eco U., *Historia krain i miejsc legendarnych*, przeł. T. Kwiecień, Rebis, Poznań 2013.
- Eco U., *Nauka i fantastyka*, przeł. R. Kłos, [w:] *Spór o SF. Antologia szkiców i esejów o science fiction*, red. R. Handke, L. Jęczmyk, B. Okólska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989, s. 170–178.
- Gemra A., *Po co fantastyka? Kilka uwag na marginesie lektur dawnych i współczesnych*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2016, nr 28, s. 139–153.
- Graff V., *Homo Futurus: analiza współczesnej science fiction*, przeł. Z. Fonferko, PIW, Warszawa 1975.
- Gutowski B., *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*, Oficyna Wydawnicza Feniks, Warszawa 2006.
- Handke R., „*Odruch warunkowy*” Stanisława Lema, [w:] *Nowela, opowiadanie, gawęda: interpretacje małych form narracyjnych*, red. K. Bartoszyński, M. Jasińska-Wojtkowska, S. Sawicki, PWN, Warszawa 1974, s. 411–425.
- Houston Ch., *The Renaissance Utopia: Dialogue, Travel and the Ideal Society*, Routledge, New York 2016.
- Huizinga J., *Jesień średniowiecza*, przeł. T. Brzostowski, PIW, Warszawa 1961.
- Kajtoch W., *Wstęp do „Przenicowanego świata” Arkadija i Borisa Strugackich*, Text, Kraków 1994.
- Krywak P., *Fantastyka Lema: droga do „Fiaska”*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1994.
- Krzewińska A., *Początki utopii w literaturze staropolskiej*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1994.
- Lem S., *Ontologia porównawcza fantastyki*, [w:] *idem, Fantastyka i futurologia*, t. 1, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1973, s. 84–119.
- Leś M.M., *Fantastycznonaukowe podróże w czasie. Między logiką a emocjami*, Temida 2, Białystok 2018.
- Martuszewska A., *Fantastyka w świetle teorii światów możliwych*, [w:] *Fantastyka, fantastyczność, fantazmaty*, red. A. Martuszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1994, s. 57–74.
- Pohl N., *Utopianism after More: The Renaissance and Enlightenment*, [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, red. G. Claeys, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 51–78.
- Poole W., *Kepler's "Somnium" and Francis Godwin's "The Man in the Moone": Births of Science-Fiction 1593–1638*, [w:] *New Worlds Reflected: Travel and Utopia in the Early Modern Period*, red. Ch. Houston, Ashgate Publishing Ltd, Farnham 2013, s. 57–70.

- Roberts A., *The History of Science Fiction*, Palgrave Macmillan, London 2005.
- Seed D., *Science Fiction: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Stableford B., *Science Fiction and Ecology*, [w:] *A Companion to Science Fiction*, red. D. Seed, Wiley-Blackwell, Hoboken 2005, s. 127–141.
- Stepnowska T., *Spory o istotę i granice światów przedstawionych fantastyki*, [w:] *Tekstowe światy fantastyki*, red. M.M. Leś, W. Łaszkiwicz, P. Stasiewicz, Wydawnictwo Prymat, Mariusz Śliwowski, Białystok 2017, s. 11–21.
- Swinford D., *The Lunar Setting of Johannes Kepler's "Somnium"*, *Science Fiction's Missing Link*, [w:] *Classical Traditions in Science Fiction*, red. B.M. Rogers, B.E. Stevens, Oxford University Press, Oxford, 2015, s. 27–45.
- Szacki J., *Spotkania z Utopią*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2000.
- Świętochowski A., *Utopia w rozwoju historycznym*, nakł. Gebethnera i Wolfa–G. Gebethner i S-ka, Warszawa-Kraków 1910.
- Trocha B., *Literatura popularna w perspektywie badawczej. Rozważania metodologiczne*, [w:] W. Kajtoch, J.Z. Lichański, B. Trocha, *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2015, s. 75–106.
- Uniłowski K., *Fantastyka i realizm*, [w:] *Literatura popularna*, t. 2. *Fantastyczne kreacje światów*, red. E. Bartos, D.K. Chwolik, P. Majerski, K. Niesporek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 15–28.
- Utopie*, [hasło w:] *Encyklopedia filozofii*, red. T. Honderich, przeł. J. Łoziński, t. 2, Zysk i S-ka, Poznań 1995, s. 946.
- Vieira F., *The Concept of Utopia*, [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, red. G. Claeys, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 3–27.
- Voisé W., *Cyrano de Bergerac. Między heliocentryzmem a darwinizmem*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 18, 1973, nr 3, s. 537–545.
- Wróblewski M., *Literatura i nauka. Wartości lektury fantastyki naukowej dla młodego czytelnika na przykładzie powieści Erazma Majewskiego*, „Literatura i Kultura Popularna” 14, 2008, s. 129–139.
- Zgorzelski A., *Fantastyka, utopia, science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*, PWN, Warszawa 1980.
- Zgorzelski A., *Wymiar przestrzeni jako ekwiwalent genologiczny w ewolucji science fiction*, [w:] *Fantastyka, fantastyczność, fantazmaty*, red. A. Martuszczyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1994, s. 23–36.

On Elements of Fantasy in 16th- and 17th-Century Literature: Visions of Amazing Lands, Countries and Cities

Summary

The purpose of the article is to present elements of fantasy in selected works of old literature. It focuses above all on presenting the amazing places shown in literary works created in the 16th and 17th centuries. The author also shows similarities between fantasy, fairy tale, and utopia. Science fiction was created on the basis of utopia or anti-utopia, which lost their cognitive functions and began to discuss the characters' adventures in such a way as to primarily provide entertainment to readers. In addition, the author points out that in the Renaissance era, Western European literary

works containing elements of fantasy were primarily utopian or fairy-tale in nature. Their main role, however, was not to fulfill the entertainment function. It was only in the 19th century that leisure literature was discovered, when the ability to read and access to the text spread.